

Magyarországi protestáns egyházi szervezetek a 16. században.

A magyarországi protestánsok legelső magasabb közigazgatási fóruma a katolikusok fő- és alesperességenként (archidiakonátus, vicearchidiakonátus) addig is tartott „corona fratrum“-ának volt a folytatása, a törvényes és természetes utóda. A presbyterek, azaz papok a reformáció közjök hatolása után is épenúgy össze-össze-gyűltek a rendes időközökben. Így aztán a reformációnak soraikban gyorsabban vagy lassabban elterjedése közben egyszer csak azon vették észre magokat, hogy ha talán nem is kivétel nélkül, ám azért úgyszólván testületileg ahhoz csatlakoztak már. Ettől fogva új szellemöknek megfelelően bizonyos változásokon mentek át közösen tárgyalt ügyeik. Ha a divortium (házassági elválás) addig kizárólag a pápa hatáskörébe tartozván, nélkülök intéződött el, ők meg csak a repudium (jegyeség felbontása) ügyével foglalkozhattak: ezentúl okvetlen amazt is bevonták tárgyalásuk körébe. Ha az egyházközségek vagy egyesek felsőbb helyre terjesztett ügyeiben a püspök volt jogosult azelőtt dönteni, ők azonban alighanem meghányták-vetették előbb magok közt az ilyeneket, hogy véleményök kíséretében menjenek fel azok: ezentúl intézkedtek is bennök a saját testületökben. Azt pedig, hogy a katolikus püspököt kérjék az utolsó szó kimondására, már csak felekezeti álláspontjuk sem engedte volna.

Hamarosan belátták annak is a szükségét, hogy új helyzetkhöz képest bizonyos rendet teremtsenek kebelökben, s e végett a változott viszonyok követelményeihez mérten szabályzatot készítettek. Ahol az elválásnak, az önállóságnak netalán elmulasztották megteremteni ezt a biztosítékát, ott nem is vert gyökeret a reformáció, mert rövid idő alatt áldozatául esett a hamar észbekapó reakciónak.

Általánosságban tehát már ezen a fokon megszakadt a korábbi összeköttetés, de némely körülmények, kivált a papszente-

lésnek az átöröklött fontossággal és jelentőséggel felruházottsága és végzésének ahhoz képest való ünnepélyessége, valamint a felsőbbrendű egyházi hatóság célszerűségének érzete szükségesnek mutatta előtök a püspöki hivatalnak is protestáns alakban való felújítását. A papszentelés ügyét rendezték ugyan ideiglenesen, kényszerűségből espereseiket hatalmazván fel reá. A felsőmagyarországi öt szabad királyi városi egyházmegye által 1546-ban adott példa nyomán jártak el így az egri püspökség többi részében, feltétlenül nem egyedül a zempléni archidiaconátusban, melyről bizonyosan tudva van ez a szabályzatából. Így jártak el a pécsi és a váci püspökségek területén is, ez utóbbiakban ennek alapján még az episcopus címet is megadva espereseiknek.¹ Ahol püspöktételre sokáig nem nyílt alkalom, mint a tiszáninneri reformátusoknál, vagy ahol kiaknázatlanul hagyták azt, mint a dunáninneri szlovák evangélikusoknál: ott jobbra ellenszenvvel fogadták a később rájuk diktált püspöki hivatalt. Ahol azonban idejében tehettek püspököt, ott mindenütt előbb-utóbb éltek az alkalommal.

Ám ezzel is a régi megszokott keretek között. Amelyik területről addig egybetartozónak tudták egymást s olykor össze is gyülekeztek: azon — nem mint eddig gyakran, rájuk küldöttet — saját körükből tisztelték meg valakit azzal, hogy kiválasztották fellettesüknek. Erre a mindenesetre merész ténykedésükre egy kivétellel mindenütt a katolikus püspöki állás megüresedése adta meg nekik a módot.

Csakhogy választottjokat ritkán mondták püspöknek, hanem leginkább superintendens címmel ruházták fel a németországi legfőbb protestáns papi tiszt viselőjéről, a generalis superintendenstől eltérőleg, t. i. a jelzője nélkül, mivel az esperes elnevezésére viszont a legritkább esetben alkalmazták az ott divatos superintendens szót, csakis ott, ahol nem volt alárendelve igazi super-

¹ Erre vonatkozó állításomat legutóbb már az is magáévá tette (Egyháztörténet 1943. 321. s köv. l.), aki eddig tűzbe ment volna a Sztárai, Eszéki, Bakonyi stb. püspök voltáért. Arról azonban nem tesz említést, hogy immár az ellenkezőjét vallja annak, aminek téves voltáról pár hónappal előbb még sehogy sem akart meggyőződni. Abban sok egyéb mellett most is eltérünk egymástól, hogy én a tiszántúli archidiaconatusokról támaszkodóknak vagy még togozkodóknak is tökéletes hiányában nem merném állítani, hogy ők is akként cselekedtek, mint a tiszáninneriek és a dunamellékiek. És ha igen, akkor annál inkább képtelenségnek tartom, hogy a nagyon is bizonytalan debreceni esperes egy másik archidiaconatus területén, pláne a tényleg működő katolikus püspök székhelyén, Nagyváradon papot szentelt legyen 1544-ben.

intendensnek.¹ Ezt is egészen másképpen tehát, mint a németek. A saját körülményeiket tartották szemük előtt ebben is, miután az episcopus címet már más irányban lefoglalták volt. Ám bizonyára elvi szempontból is jobbnak látták, hogy ha kikerülhetik, ne utánozzák mindenben a katholicizmust.

Legelőször a Petrovics Péter temesvári főkapitány pártfogása alatt és okvetlen buzdítása mellett az akkor még nagyrészből magyar lakosságú csanádi püspökségben szervezték a protestáns püspöki állást. Torny vagy másként Torony városában már 1549-ben tartottak egy zsinatot, mely azonban még csak a lelkesítő költelességeket írta körül az új elgondolásokhoz szabva. A következő évben aztán ugyanott arra is eljöttnek vélték az időt, hogy a püspöki teendőket is megállapítsák s egyszersmind meg is bízzák egyiküket azok végzésével. Állítólag Gönczi Máté volt ez, de akinek a Petrovics távoztával és egy protestáns-üldözönek a helyébe jövésével rövidesen meg is szűnt az új alakulattal együtt a hivatala is.

A legnagyobb valószínűséggel már akkorra megtörtént a protestáns ügynek ez a súlyos vesztesége, mikor Erdélyben is megindult a hasonló célú cselekvés. A gyulafehérvári püspökség magától háromfelé volt tulajdonképpen oszolva, jóllehet vikáriátusból csak kettőből állott: a tasnádíból, mely a meszesentúli, azaz a másik oldalról tiszántúli részeit foglalta magában, és a gyulafehérváriból, mely a szorosabban vett Erdélyben terült el. Itt meg a nyelvi különbség húzott egy természetes válaszfalat egyfelől a vármegyék és székely székek, másfelől a szász székek közé. Ez utóbbiak területéből a megszűnt milkói püspökségről az esztergomi érsekségre maradt nagyszebeni és brassói káptalan nem tartozott ugyan a többivel egytűvé, de a szászok, kiknek közös világi képviselője az „universitas saxonum“ volt, egyházilag is megteremtettek már a katolikus korban némi egységet maguk között. Ennek külső jelképéül közülök valót, a központjukul tekintett med-

¹ Érdekes, hogy míg a vicearchidiakonus címmel gyakran találkozunk (olyan protestáns egyházmegyékben, melyek e címnek megfelelő területeken alakultak), addig az archidiakonusokból keletkezett egyházmegyéknél mindössze kétszer fordul elő az archidiakonus cím (Zemplénben az 1546 után hamarosan készült kánonoskönyvben és Ungban Gönczi András pálóci lelkész 1564-ben). Ennek az volt az oka, hogy vicearchidiakonus nem volt más az illető egyházmegyékben, ellenben az archidiakonatus feletti archidiakonus mindig megvolt az illető székeskáptalanban.

gyesi káptalan dékánját megtették egyszersmindenkorra „generalis dékán“-nak, ahonnan a káptalanja is egymaga „generale capitulum“ gyanánt fordulhat elő.

Az 1545. május 17-én Medgyesen tartott zsinatuk jegyzőkönyvében említett káptalanok (a már megnevezett három, továbbá a beszercei, szászkézdi, selyki, szászsebesi) mellett még többől (a sinki és újegyházi surrogatiák által együtt alkotott másik nagyszébeniből, a kosdiból, szászrégeniből meg a királyiiból) is álló szász egyház, miután „egyeteme“ 1550-ben egyetemesen kötelezővé tette a Honterus 1547-i átdolgozott „Reformatio . . .“-ját és közzsinata 1553. február 6-án megállapította a lelkészjelöltek kellekeit, gondoskodott ezek fölleszteléseinek saját körében lehetővé tételéről is, egyidejűleg püspököt is állítván be Wiener Pál személyében.

Nagyon valószínű, hogy ezt a lépést nyomon követték a gyulafehérvári vikáriátus magyar papjai, egy Tamás nevű választván püspökké, aki alá a következő egyházmegyék tartoztak: gyalui (káptalan címmel is, mi — úgylátszik — a viceárchidiakonátussal lehetett itt egyértelmű), a nagyváradi püspökségből még a katolikus korban átjött kalotaszegi, belsőszolnoki, dobokai, tordai, küküllői (ekkor Nagyenyed székhelylél), székelyföldi, gyulafehérvári, hunyadi (ezek mind árchidiakonátusok). A kolozsvári egyháznak, amennyire kivethető, sajátos helyzete volt: mindkét kerületbe belétartozott valamennyire, de egyházmegyei kötelektől mindkettőben függetlenül, Erre vall az, hogy az 1557. évi kolozsvári lutheránus hitvallásnak közvetlenül a három püspök után Heltai Gáspár, midőn már nem volt plébános, de a plébánosuk az egyik püspöki állást töltötte be, mint a kolozsvári egyház seniora írt alá, s rajta kívül még öt követve egyik ottani „ecclesiastes“ is aláírt.

Az egy évtizednél több ideje tartó sedis vacantiának épen az utolsó óráira esett mindkét kerületnek ez az alapvető ténykedése, mert mindjárt ezután kaptak katolikus püspököt, aki mellett azonban zavartalanul végezhetette dolgát a két lutheránus püspök. Máskülönb en aligha merte volna a püspökség meszesentüli harmadik része a tasnádi vikáriátus az egri püspökségből hozzá gravitáló szabolcsi és máramarosi vidék társaságában még a székhelytől távol esve is és még a nagyhatalmu földesúr,¹ Ecsedi Báthory

¹ Princeps = földesúr az akkori magyarországi latinságban.

György, a Somlyai Báthory Anna férje árnyékában is 1554. március 13-án utánozni a másik két rész által adott példát, midőn élére helyezte Tordai Demetert.¹ A már 1545. szeptemberében is lutheri szellemű hitvallást elfogadó kerület ez alkalommal is hasonló irányú végzéseket hozott, melyeknek új püspökük vezetésével a következő hét egyházmegye esperese írt alá: máramarosi, ugcocsi, szatmári, nagybányai, szilágyi, középszolnoki, szabolcsi, mindmeganyai régi főesperesség.

Már a délmagyarországi superintendencia megalakulásáról és hamaros elenyésztéről szétterjedhetett a hír mindenfelé, annál inkább ezekről az erdélyi alakulatokról. Legalább is két, de lehetséges, hogy mindhárom superintendentiáról értesülve lehettek már a pécsi püspökségből valahol az alsóbaranyai egyházmegye területén egybegyűlt lelkészek, midőn ők is elhatározták 1554 folyamán, hogy habár már rendezték a papszentelés ügyét úgy-ahogy, mégis megszervezik a püspöki hivatalt is, mit ők annál könnyebben megtehettek, mivel ott úgy sem működhetett katolikus püspök, még ha viselte is a címét valaki. Az ekkor fölszentelt, de már megleltkoru Szegedi Kis Istvánt választották meg, aki aztán a lutherizmushoz még ragaszkodókra való tekintettel egy átmeneti jellegű ötvenöt szakaszos törvénykönyvvel látta el kerületét.²

Az ezen katolikus dioecesis főesperességeinek számát és kiterjedését illető, eitérő adatok között, legalább is a reformáció korára nézve szerintem épen a protestáns egyházmegyék száma és területe igazít útba. Négy lehetett tehát akkor, melyek egyikéből aztán a saját-püspökös kor csakhamar kitermelte az ötödiket is, Sztárai Mihálynak e vidékről 1560-ban vagy kevéssel utána eltávoztával, amikor is a Baranya és Tolna keleti felén elterülő alsóbaranyaiból kiszakadt a tolnai. Ebből származó határvillongásokat

¹ Az a mélyelméjű fejtegetés (Egyháztörténet 1943. 327. l.), mely ezt az eseményt a fejedelmi udvarnak az író által rendkívüli éleslátással alaposan megfigyelt és körülményesen kiismert hajlandóságaival hozza kapcsolatba, egészen meggyőző lehetne, ha egyáltalában létezett volna akkor fejedelmi udvar Erdélyben.

² Semmi jogosultsága nincs ugyanis annak a megfélembeszethetetlen kijelentésnek, hogy a „Réczés-féle kánonokhoz semmi köze“ Szegedinek. Mert még az igazi Réczés-félékhez is van, az övéi alapján készülvén azok, ha merőben ellentétes szelleműek is, miként „katolikus maradványok a 16. század magyar protestánsainál“ című cikkemből mindenki láthatja. Ez az idézett tudós megállapítás tehát épen olyan értékű, mint akár „a magyar szellem önálló sajátos terméke“ gyanánt német mintára készültnek mondott „ősi egyházalkotmány“, melyet a halvaszületett „vének tanácsa“ vett „védel-

rendezett el az 1566. évi decsi zsinaton Szegedi a tolnai esperes, Eszéki István és az alsóbaranyai, Veresmarti Illés között. Az egyházkerület Szegedinek a török rabságból szabadulta utáni ráckevei papságában 1563-tól magába ölelte a váci püspökség duna—tiszai részét is, valamint a veszprémi és kalocsaiból, sőt később az egriből is egy-egy szomszédos részecskét, úgyhogy összesen kilenc (a már említett kettőn kívül a felsőbaranyai, pozsegai, szigetvári, vértessaljai, pesti, solti és kecskeméti) egyházmegyéből állott ezentúl, de csak 1608-ig, midőn némi módosítással ismét a két régi alkotórészére oszlott.¹ A papszentelési jogot azonban továbbra is meghagyta a már teljesen református jellegű és az addigi kánonokat szintén ilyen jellegűekké még Szegedi által átdolgozott alakban, latin és Skaricza Máté által némely módosításokkal fordított magyar szöveggei² 1576-ban Hercegszőlősen elfogadó kerület az espereseknek is a hatáskörében.

Majdnem egyidejűleg az első baranyaival kifejlődött a tiszántúli kerület is, részben egyenesen reformátusnak. Erdély fejedelmi helytartójának, Petrovics Péternek a támogatásával és valószínűleg ösztönzésére a nagyváradi katolikus püspöknek 1556-ban elhalálozása maga után vont a még abban az évben püspöksége teljes területén, valamint a csanádi, váci és egri püspökségnek az alsópartiumba eső részein egy ily irányu superintendenciának a létesítését. Ennek a Kálmáncsehi Sánta Márton püspöksége alattinak hat (debreceni, bihari, érmelléki, békési, zarándi, nagybányai), mind főesperességből lett nagy egyházmegyéjéhez bizonyosan hozzávettette Petrovics már akkor a hozzá különlegesen közelálló beregi főesperességet is, jóllehet az egri püspökségbe tartozott és akkor még területileg sem függött össze a többivel. Az új debrecen-nagyváradi kerület már 1557 szeptemberére minden valószínűség szerint teljesen egygyé lett a felsőpartiumival, vagyis

mébe“, s amely egyházmegyék alkotásával kezdődött bár, mégis „köztudomásulag“ csak később rendszeresített egyházmegyei zsinatokat, — akár a lelkészek „főiskolai képzettsége“ és az őket Baranyában helyettesítő „deákok“, (pláne néhol többen is), akik azonban nem mindnyájan „jó diakonusok(?)“ Sopron—Vasvármegyében — akár az eddig konokul püspököknek állított esperesek, akik most már egy titkolt Canossa-járással espereseknek lettek degradálva, valószínűleg csupán egy újabb elmélet megszületéséig.

¹ Az, hogy Pathai Sámuel az új baranyainak első püspökét egy helyen „supremus senior“-nak említi, nem változtat annak superintendens voltán, minthogy ugyanő rögtön ezután a két superintendenciáról beszél és később is állandóan superintendenseknek mondja ennek utódait.

² „A hercegszőlősi kánonok eredete“ (1929.) első lapján a latin szöveg későbbinek, a nyolcadikon az eredetinek van mondva.

szatmárvidékivel, miután ez csaknem egészében szintén szakított a lutherizmusszal. 1561¹ júliusától aztán Melius Péter volt a püspöke, ki a helvét irány 1558-i eltiltása alóli feloldását 1564-ben külön okiratban is megkapta a fejedelemtől. A kerületnek, melynek 1567-ben a tiszáninneni egyházmegyéek többségével együtt mind a tizennégy egyházmegyéje aláírta a helvét hitvallást,² nem is történt a beosztásán több változás az egész században, mint az az egy, hogy a nagykunsági és a békési egyházmegye 1598-ban³ „alföldi“ néven egyesülni volt kénytelen egyházaik megapadása folytán s a török uralom miatt egyidejűleg a kerület fennhatósága alól is kikerült egy időre.⁴

A helvét irány Erdélyt is változások színhelyévé tette. A lutheránus superintendencia 1560 táján még megszorodott a bonyhai káptalannal, mely a székelyföldi főesperességeknek volt egyik alesperessége, de ismeretlen okból addigi főesperesének az egyházával kebelében önállósította magát. Csakhogy ekkor már bomlásnak is indult a kerület a helvét irány gyors és hatalmas terjedése miatt. Ez azzal tetőződött, hogy Dávid, ki 1559-ben lemondott a kerület püspökségéről, 1564-ben ismét püspöke lett ennek, de most már mint reformátusnak. Ezúttal megmaradt állásában antitrinitarismusra térte után is, bár kerületében, ha csupán

¹ Lampe—Ember 605. l. az 1562 az 1-nek és 2-nek akkori írásmódja következtében egyszerűen olvasási hiba lehet, mi abból az időből való iratoknál gyakran megesett ezzel a két számmal kölcsönösen. És mindenesetre elfogadhatóbb egy olvasási hibának vagy esetleg egy sajtóhibának a felvétele, mint minden ismert körülménynek és minden lehetségesnek is az elgázolásával körmönfont elméletek kifundálása.

² Ennek az adatnak hitelességét az a pontosság teszi kétségenkívülivé, mellyel nemcsak arról ad számot, hogy tiszáninneniek is szerepeltek az aláíró egyházmegyéek sorában, hanem arról is, hogy három volt ott közülök s meg is nevezi őket.

³ Tóth Dezső a hevesnagykunsági ref. egyházmegye történetében megakarja dönteni ezt az évszámot, de erőlködése onnan ered, hogy nem tud több Gyuláról a békésvármegeyin kívül.

⁴ Ez bizonyára nem azért történt, hogy a kerület egyházmegyéinek száma a 2 + 7 akár a baljóslatu 13-ra, akár tucatnyira apadjon. Általában a szent számoknak, mint primitív észjárás eredményeinek történeti tényezőkké avatása elsősorban jókora adag eretnek hajlandóságot árul el, mert e téren arra kell gondolni először is, hogy a szentháromság, a három arkangyal, a három főünnep, a négy nagy próféta, a négy evangélium, a Jákob tizenkét fia, a tizenkét kis próféta (Jónásnak közéjük erőltetésével), a tizenkét apostol, a levélírók megnevező tizenkét páli levél stb. mind ilyen forrásból eredhettek. A történeti korban szerepeltetésök pedig együttjár ugyanolyan primitív észjárásnak az intézkedőknél feltételezésével, mire pedig nem szolgáltak rá azok, akik a szentségek számát hétről kettőre apasztották.

kivételesen is, találkoztak evangélikusok is, reformátusok is. Amazoknak 1565-ből még tudunk a bonyhai káptalanáról onnan, hogy miként bizonyosan a többi egyházmegyében szórványosan levő hitfeleit is, úgy ezt egészében magához próbálta kapcsolni a szász superintendencia. Hogy a többi egyházmegye ilyen vallásu töredékei mit válaszoltak a hasonló tárgyú megkeresésre, nem ismeretes, de a bonyhairól tudjuk, hogy visszautasította és valószínű, hogy a többi is ezt tette, mert a csatlakozás végrehajtására tervezett zsinat mástárgyú végzéseit egyedül Alesius Dénes, a volt püspök írta alá közülök. A szász püspökségnek ennél fogva meg kellett elégednie azzal, hogy régi jogon belé tartozott a hétfalusi nyolc, az apácai, krizbai, barcaújfalusi, szakadáti, kiskapusi, zsejki magyar luteránus, úgyszintén a szászvárosi, tordosi, vízaknai, kóbori református egyház, melyek révén (később Székelyzsomborral, Halmágygyal és a fogarasi Bethlennel is szaporodva) századokig „Saxonicarum et quarundam Hungaricarum ecclesiarum superintendens” címmel élt a püspöke. A kerület különben területgyarapodás nélkül e században a szászkezditől különvált kosdi káptalannal, majd a meglevőkből kihasított sinkivel, bolkácsival, bogácsival és szászszentlászlóival szaporodott. Viszont a két surrogatiából képezett második nagyszebeni a részeire bomolván, megszűnt külön káptalan lenni, a királyi-i pedig 1560-ban beléolvadt a beszerceibe.¹

A magyarok hiába várt csatlakozása egyébként is csupán 1571-ig tartott volna, midőn megalakult a közülök való nem-antitrinitáriusoknak, azaz az evangélikusoknak és reformátusoknak a közös kerülete, mely ismét püspökségre emelte Alesiust. Ennek halála után azonban állandóan reformátust választott püspökké a kerület, melyben újjáéledtek a magyar luteránusok katolikusokból lett egykori egyházmegyéi, de miután egyházaikból egy tetemes rész antitrinitarizmusra tért, nehánynak egyesíteni kényszerült a megmaradt egyházait új egyházmegyékké. Eként alakult a kolozs-kalotai a gyaluiból és kalotaszegiből, a dési a belsőszolnokiból és dobokaiból, a nagyenyedi a tordaiból és a bonyhait is magábaolvasztó küküllőiből. Jóformán ugyanazon a területen az antitrinitáriusoknak viszont a kolozs-dobokai, aranyos-tordai,

¹ Ez a mindig az adott körülményekből folyó, egyenkénti változás kétségtelen bizonyosság arra, hogy létesítésök, illetőleg elmúlásuk nem valami szent szám bűvöletére történt, mert akkor egyszerre csinálták volna meg az egészet, azután pedig nem változtathattak volna rajta.

belsőszolnoki és kalotaszegi lettek ugyanabból az okból az egyházköreik, ami arra vallana, hogy ezek talán többségben voltak ott egyideig.

A reformátusok kerületébe tartozott a felsoroltakon kívül a régi ózdi főesperesség két alesperességéből már Alesius idejében keletkezett nagysajói felerészben szász és tekei, majdnem egészen szász káptalan, mint mindkettő vármegyei területen fekvő, melyeknek azonban néhány évtizeden át közös volt az esperesük; továbbá a gyulafehérvári, a hunyadi és a háromszéki főesperesség, mely utolsó a lutherizmus átugrásával közvetlenül hozzájuk állott, de utóbb részben szintén az antitrinitárizmust vette be; végül a székelyföldi főesperesség marosi néven s a század befejezte előtt az udvarhelyi egyházmegye.

Az unitáriusok egyházkerülete a már említett, mégpedig a háromszékivel együtt hat egyházkör mellett a marosira, felsőfehérre és udvarhelyire terjedt ki, mely utóbbi bizonytalan időben kettévált, belőle telvén ki a nála jóval több egyházat számláló székelykeresztúri. A hunyad-dévai és az alsófehéri szerintem nem létezett, de viszont részét tette a kerületnek a felsőpartiumi és alsópartiumi egy-egy egyházkör. Ez utóbbi a Dávid bukása utáni és miatti elszakadása alkalmával mulhatatlanul több esperességre oszlott, mert másképp nem lehetett volna püspökség. Annyi aztán valószínűnek látszik, hogy Baranya vidékén, akár tartozott a Karádi Pál 1579 utáni alföldi vagy délmagyarországi superintendentiájába, akár nem, három esperesség állt fenn a 16. században. Amaz a Karádi 1587 után történt halálával meg is szűnt és az ily vallású összes magyarországi egyházi testületek az erdélyi püspököt ismerték el főjöknek.

Még a nyugatmagyarországi magyaroknak volt bátorságuk felhasználni egy-egy kapóra jött alkalmat az önálló alakulásra. A felsődunamellékiek vagy csallóköz—mátyusföldiek a Verancsics Antal primás 1573-ban bekövetkezett halála után csakhamar megszervezték protestáns egyházkerületöket az esztergomi főegyházmegye főesperességei közül a három, nagyrészen magyarból: a pozsonyiból, komáromiból és esztergomiból gr. Salm Gyulának a pártfogása mellett és Bornemisza Péternek püspökké választásával.¹ A győri dioecesis nyugati két főesperessége, alkalmasint

¹ Hogy az a kerület teljességgel nem „fictio“, azt hathatósan bizonyítja sok más adaton kívül nemcsak a Telegdi és Monostjai ellene való polémizálása, hanem az is, hogy inspectoratusból superintendentiává való 1613-i emelését arra hivatkozva kérték, hogy püspökük volt korábban is.

egy külön vikáriátusa a Sopron és Vas vármegye nagy részét tevő Nádasdy- és Batthyány-birtokokon és szomszédságukban 1578-ban kilenc alesperességből a Szegedi Máté püspökségével alakította meg kerületét, miután már 1576-ban magáénak nyilvánította az ágostai hitvallást. Nemsokára csatlakozott hozzájuk a veszprémi püspökséghez tartozó, de fekvésénél fogva ide gravitáló nyugat-zalai vidék is.

Még ebben az évszázadban elkövetkezett mindkét kerületben a lutheri és helvét irányuak különválása. Felsődunamelléken 1592-ben, Dunántúl 1595-ben, mindkét vidéken magának a püspöknek is, amott Dobronoki Miklósnak, itt Beythe Istvánnak a lutherismustól való elpártolásával. Azzal a különbséggel azonban, hogy a püspök nélkül maradt sopron-vasvármegyei lutheránusok haladék nélkül szervezkedtek s még a papszentelés ügyét is rendezték addig is, míg újból püspököt választhattak, a másik kerületbeliek pedig csaknem bomlásnak indultak és később is nehezen tudták magokat összeszedni. Ezeknek ugyan, ha meggyérült egyházakkal és talán módosított beosztással is, megmaradt mind a három egyházmegyéjük pozsonyvármegyei magyar, semptei és bars-honti névvel, míg s sopron-vasvármegyeieknek a kilencből csak a sárvári, a két csepregi és a fertőniuneni.

A reformátusok amott valószínűleg midjárt kezdetben, midőn megszerkesztették a hitvallási kánonaikat is, az egyházigazgatásiakat is, szervezték egyúttal a későbbi öt egyházmegyéjüket is, drégelypalánki, bars-honti², komáromi, komjáti, samarjai néven. Egyházigazgatási kánonaikat, a galántaiakat azonban, mivel némi engedmények voltak még bennök a lutherismus iránt, már néhány év múlva felcserélték az időközben nyomtatásban kijött felsőmagyarországiakkal, mint határozottabb református szelleműekkel, természetesen megejtván rajtuk azokat a módosításokat, melyeket a tiszáninneni püspöktelen állapottal szemben megkívánt a náluk meg meglevő püspöki hivatal okozta különbség.

A dunántúli reformátusok a németújvári, körmendi, vizlendvai,

² Az, hogy ennek a tizenhárom papja a század végétől kerületesdit játszott volna, elszakadva a csallóköz—mátyusföldi superintendia többi részétől és annak legújabb kánonoskönyve helyett csak azért is pontosan a „legrégebbit“ tette volna magáévá, nemkülönben ilyenzerü nagyolásának lehetővé tétele végett legalább két egyházmegyére oszlott volna: olyan képzelenség, mely nem hogy cáfolatra volna érdemes, de még említésre is csak abból a célból, hogy meg ne feledkezzünk méltó értékeléséről.

vépi és az ezután rövidéletű kőszegi magyar egyházmegyét vitték magokkal, melyekhez, miután 1597-ben hitvallásukat is körvonalazták, bizonytalannal a legrövidebb idő alatt csatlakozott a győri dioecesis többi része, tehát a pápai egyházmegye, valamint a veszprémi dioecesis két óriási főesperessége veszprémi és kiskomáromi egyházmegye névvel. Ezek ugyanis addig megelégedtek ebbeli minőséggel, nem alakulva kerületté.

Hasonló állapotban voltak még sokáig a tiszáninneni református egyházmegyék, mindannyian főesperességek utódai. Mint-hogy ezek már lutheránus korokban igénybe vették a papszentelés jogát, ugyanúgy, mint a baranyai és alsódunamelléki kerület esperesei: míg ez utóbbiak e révén — mint említém — episcopus címmel is éltek, melyet különben még esperességet sem viselőkre is pazaroltak, addig a tiszáninneniek superintendens címmel fordulnak elő gyakran. Ezt is, de hódoltsági voltánál fogva a szomszédos alsódunamelléki esperesek példájára az episcopus szót is különlegesen a borsod-gömör-kishonti egyházmegye kifejezetten azonosnak tartotta az esperes (senior) szóval, mint nyilván tanúsítják ez egyházmegyének saját cikkei. E külön kánonok szüksége azért merülhetett fel, mert az 1566. évi gönci kánonokat a többi társ-egyházmegyében felváltó felsőmagyarországiak olyan időben készülhettek, mikor ez az egyházmegye a török uralom miatt nem működhetett velök együtt. Az együvé tartozás tudata mindamellett állandóan élt valamennyijökben, még legkevésbé az ungi egyházmegyében.

A maguk körében ezekkel azonos rangú volt a felsőmagyarországi öt szabad királyi városi meg az „alsómagyarországi“ hétbányavárosi esperesség, melyeknek a katolikus korban csak káptalanbeli felettesük, tehát csupán főesperesük lehetett s a saját kebelükben semmiféle nem ismertek, mert 1546-ban egészen új dologként léptették életbe az esperesi hivatalt, mégpedig tüstént a papszentelés jogával is felruházva, melyet azonban — úgy látszik — a hétbányavárosi esperes, nagyon is kezeügyében levén az esztergomi érseknek, nem mert használatba venni, lehet, hogy csak halogatva, de aztán végleg úgy maradt.

Nem gyakorolta ezt a jogot egyetlen egyházmegye sem a még nem említettek közül sem, sem szlovák, sem német, sőt amazok közül némelyik annyira függőnek érezte magát káptalanbeli főesperesétél, hogy protestáns korában is közreműködött abban, hogy amaz tegyen számára esperest, amennyiben ő jelölt avégre hármat, hogy válasszon közülök. A sárosi, a szepesi nyolc,

a lipcsei, árvai, a trencsényi három, a nyitrai öt nem-magyar, a pozsonyvármegyei nem-magyar, a turóci, zólyomi, nógrádi, honti, bari többnyire vegyes idegenajku egyházmegye annyira nem ismert protestáns püspökök, hogy míg volt, amelyik mozgolódott annak beállítása érdekében, addig némelyik viszont berzenkedett ellene, mikor föléjük helyezték. És mégis már ezt az egyfokú, közös kapocs nélküli szervezethez is annyira létfontosságúnak ismerte fel a nyitrai püspök, hogy a felsőtrencsényi egyházmegye 1598-ban megürült esperesi hivatalának betöltését mindenképpen megíúsítani törekedett.

Am kivételképen volt ezek mellett egy szintén nem-magyar-nyelvű superintendens-szerű alakulat, mely a murányi várparancsnok pártfogásával 1584-től 1596-ig létezett. E vár lelkésze a murányi egyházmegyében való espereskedése, egyszersmind a kishonti, 1590-től a csetneki egyházmegyére is kiterjedő felügye-lősege mellett, bár néha superintendens címmel, azonban pap-szentelési jog nélkül működött, ezekben alesperesek segédkezésével, míg aztán fel nem bomlott elemeire az egész mesterkelt alkotás. Három alkotó része mind önálló esperesség lett, de a Gömör vármegye területén levő kettő 1600-ban egybeolvadt.

A helvét iránynak a még együttlevő testületben 1594-ben kánonilag szervezett üldözése alighanem áterjedőnek tűnt fel az önálló gömör-kishonti magyar protestáns egyházmegyébe is, mely-ben 1566 óta valószínűleg állandóan többségben voltak ez irány hívei, de 1595-ben mégis jobbnak látták a régi kötelék felbontá-sával a messzterjedő, határos borsodi helvét irányú egyház-megyéhez társulni.¹ Viszont a zempléni „dioecesisben”, hol 1564-től a Perényi Gábor 1567-i haláláig birtokain külön lutheránus egyház-megye volt a Sztárai Mihály esperességével, az ettől kezdve ural-kodó helvét irány szépen megtudott férti a szlovákokkal, nem-csak a reformátusaikkal, hanem a lutheránusaikkal is, ez utóbbiak részére később alesperest is rendelve. Az ungi egyházmegyében nagyjából hasonló lehetett a helyzet.

Zoványi Jenő.

¹ A magukra maradt csekélyszámu evangélikus magyar egyházak közül a kishontiakat nyomban 1613. évi megalakulásakor magához tartozóknak te-kintette a felsődunamelléki magyar evangélikus egyházkerület a gömörieket csak a következő évtől. Ezeknek régóta közös testülete azonban ez utóbbi évben, vagyis 1614-ben, miután a Széchy György nyomására annyi református lelkész tért át hozzájuk, hogy tizenöt-re emelkedett a számuk, a bányai egyház-kerülethez csatlakozott, melynek püspöke ekkor Laskai Bató István tette esperesükké. Az ő hamaros eltávozta után bizonyos-idei vajudás befejeztével és a kishontiaknak illetékes helyökre, a további önállóságáért 1610. után nem minden siker nélkül küzdő kishonti egyházmegyéhez való elbocsátásával a gömöri magyar evangélikusok az idegennyelvű, másik gömöri egyházmegyébe olvadtak belé, úgyhogy már 1625-ben az övéikkel együtt ment az egyház-megye egyházainak száma harmincöt-re.

Bevezetés,

Ferencz József: „A magyarországi unitáriusság és az unitárius egyházközségek lélekszámának alakulása. 1692—1942.” című munkájához.

Uzoni Fosztó István bágyoni pap és aranyosköri jegyző 1774 januárjában befejezi kéziratban fennmaradt Unitárius Egyháztörténetéhez írt Előljáró Beszédét. Itt olvashatjuk a következő gondolatokat:

„A mi célunk inkább annak rövid előadása lehet, hogy... miként kezdett Isten a maga és fia tudományának terjesztésére más és más férfiakat támasztani és hogy ezek fáradozása következtében maga az igazság a legsűrűbb sötétségből pitymaltat és hajnalhasadás módjára miképpen kezdett feltűnedezni fényleni és végre, mint áldott nap, Erdély fejedelemségét a legragyogóbb fényvel megvilágítani. És hogy az unitárius vallás itt Erdélyben mimódon keletkezett, hogy haladt előre, miképpen gyarapodott és érte el a biztonság delelőjét. Továbbá, hogy ennek következtében ez az erdélyi unitárius egyház miképpen kezdte arcát az idegen napnyugat felé fordítani. Mindezekhez még hozzáadunk néhány más olyan dolgot is, miket célunk elérése végett főlemlítésre szükségesnek tartunk”.¹

A későbbi idők unitárius egyháztörténetírói is mindig ezt a szempontot tartották szemek előtt. Aranyosrákosi Székely Sándor püspök Uzoni Fosztó munkája felhasználásával írja meg 1839-ben nyomtatásban magyar nyelven megjelent első egyháztörténelmünket „Az Unitaria vallás történetei Erdélyben” címen E megyén halad tovább Ferencz József püspök, aki 1875-ben az újabb kutatások felhasználásával „Unitárius Kis Tükör” c. munkájában ismét megírja egyházunk történelmét, tekintettel annak külföldi kapcsolataira is. E könyvet hosszú évtizedek

¹ Uzoni Fosztó Istvánnak az Unitárius Egyház történetéhez írt Előljáró Beszéde. Latinból fordította Márkos Albert, Keresztény Magvető 72. évf. 132. lapon.